

ÚVOD

Cílem této práce je zachytit v úplnosti všechny typy syntaktických konstrukcí 1
participia praesentis activi (nt-ového) (dále PPs) a participia praeteriti activi I
(s-ového) (dále PPt) v staroslověně, doložit je dokladovým materiálem, vystihnout
jejich syntaktickou povahu a význam a ukázat jejich zapojení do jazykové struktury
staroslověně. Tvoří tedy naše studie jen část výkladu o užívání PPs a PPt.
Pojednání úplně by musilo kromě toho ještě obsahovat oddíl o slovesném rodu
participií a oddíl o jejich stránce vidové a časové; k těmto dvěma stránkám můj
rozbor speciálně zaměřen není. Tematické omezení, které si takto z technických
i jiných příčin ukládám, neznamená ovšem, že bych tyto složky gramatického význa-
mu participií pustil vůbec ze zřetele. Přihlídím k nim také, ale porůznu u jednotlivých
typů a jen v rozsahu nutném pro vystižení specifčnosti těchto typů. Souborné
materiálové práce o rodové a vidově časové stránce participií však má rozprava
nahradit nemůže.

PPs a PPt mají v systému pěti stsl. participií po syntaktické stránce místo zvláštní, 2
odlišné jak od zbývajících participia činného (perfecti activi), tak i od obou participií
trpných. Od l-ového participia se PPs a PPt liší ostře tím, že vstupují do syntactic-
kých vztahů ve větě jako samostatné jednotky, kdežto participium pf. act. prakticky
jen jako dílčí komponent složitějšího morfologického útvaru, opisného tvaru sloves-
ného (ve spojení se slovesem *byti*). O syntaxi participia pf. act. jako takového tedy
vlastně v pravém smyslu toho slova mluvit ani nelze. A dále. Protože se participium
l-ové objevuje jen v přísudku, a může se tedy shodovat jen s podmětem, má jen
tvar původního (adjektivního) nominativu a neskloňuje se. Naproti tomu se PPs
a PPt chovají morfologicky jako pravá adjektiva, mají úplné jmenné i složené
skloňování a mohou se tak shodovat nejen s podmětem (v nominativu), nýbrž
i s těmi větnými členy, které stojí v nepřímých pádech.

Na rozdíl od l-ového participia a shodně s PPs a PPt se také obě pasívní participia
skloňují; svým užitím se však od sebe trpná a činná participia liší. Vztah mezi nimi
není vztahem korelační dvojice spojené příznakem slovesného rodu (jak by se snad
mohlo zdát na první pohled podle jejich názvu). PPs a PPt nepředstavují bezvadný

aktivní protějšek participií pasívních a naopak. Nemám tu ani tak na mysli známá fakta sémantická (že se v některých nt-ových participiích skrývá dosud jako reziduum staršího stavu pasívní význam), jako spíš fakta syntaktická. Funkční oblast participií činných se nekryje s funkční oblastí participií trpných. Trpných participií se užívá v opozici nejen k činným participiím, nýbrž i k jiným aktivním tvarům slovesným, často v opisných konstrukcích. To je oblast užití, kterou zaujímají navíc ve srovnání s činnými participií. A naopak jsou velmi řídká v samostatné a nejvlastnější participiální funkci, ve funkci přechodníků; k jejímu preciznímu vyjádření bývají trpná participia někdy doprovázena činným participiem slovesa *byti*, takže vlastně přechodníkem je pak právě ono. Celkem lze tedy říci, že trpná participia způsobem svého užití zaujímají v systému stsl. participií jakousi středovou pozici: mají menší míru syntaktické samostatnosti než PPs a PPt, protože se častěji objevují jako součást opisných tvarů slovesných, ale mají větší míru syntaktické samostatnosti než participia l-ová, protože ta se objevují prakticky pouze jako součást opisných tvarů slovesných.

Toto zvláštní stupňovité rozčlenění stsl. participiální soustavy má patrně kořeny ve způsobu svého vzniku. Právě PPs a PPt tvoří nejstarší vrstvu ide. participií, napojených na jisté časové kmeny slovesné, účastnících se vyjadřování slovesného rodu a majících regimen svého základního slovesa už v době pradávné. Vedle nich tehdy existovalo několik tříd primárních slovesných adjektiv¹ (jako byla třeba i adjektiva l-ová), která tyto vlastnosti skutečných participií získala až později, ve vývoji některých ide. jazyků jednotlivých (srov. K. Brugmann, IF 5, 1895, 89–90). Nejmladším členem stsl. systému participií bylo pravděpodobně participium praes. pass., které jako specificky staroslověnský knižní novotvar bylo vytvořeno zobecněním suffixu *-mo*, jímž se tvořilo původně (v praslovanštině) jen několik málo deverbativních adjektiv (viz Havránek, *Génera verbi*).

Postupnost vzniku pak pravděpodobně zanechala své stopy v oné „vrstevnatosti“ stsl. participiálního systému, která nám umožňuje bez násilnosti podrobit právě jen PPs a PPt samostatnému detailnímu zkoumání, v podstatě odděleně od participií ostatních.

3 Konstrukcím PPs a PPt a jejich významu bylo už v odborné literatuře věnováno mnoho pozornosti,² a to jak v souvislostech srovnávacích, tak i v jednotlivých slovanských jazycích samých. Pro staroslověnštinu, v níž jsou participiální vazby

---

¹ I stará participia nt-ová a s-ová jsou však od původu skutečná jména, jak ukazuje už Brugmann, *Grundriss II. 1* 454 a 649 n. Přímo adjektivní původ s-ových participií dokazuje J. Zubatý, *České sloveso* 78–80. Opačný názor J. Šerecha, že participia, a to i l-ová, n-ová a t-ová nejsou jmenného původu (*Participium universale* 34–35), nedojde asi obecného souhlasu.

² Srov. literaturu, kterou uvádím v článku *Ke genesi slovanských konstrukcí participia praes. act. a praet. act. I* (SPFFBU A7, 1959, 37–49).

prostředek zvláště oblíbený a neobyčejně silně frekventovaný, nebyl však dosud jejich systematický popis a výklad podán. Kromě řady dílčích prací, které se tohoto tématu dotýkají dílčím způsobem při rozboru některé památky nebo nějakého jevu nebo speciálně jen z některé stránky (viz soupis na konci této práce), vyšly dosud dvě práce usilující o celkové zpracování tohoto tématu, obě sice materiálově bohaté, ale nepodávající ucelený a systematický obraz o užívání participií v staroslověnině.

Je to především disertace G. Angelovové *Die Partizipialkonstruktionen in den albulgarischen Sprachdenkmälern* z r. 1929. Autorka v ní podrobně dokládá vztah stsl. participií k řecké předloze. Studie má tři části. V první (str. 1—25) uvádí autorka jiné staroslověnské prostředky, které překládají řecké participiální obraty; v druhé kapitole (25—47) naopak zkoumá jiné prostředky řecké, které se překládají v staroslověnských textech participiemi; v třetí kapitole konečně (47—78) pojednává o případech shody při užití participia v řeckém textu i v jeho staroslověnském překladě. Každá kapitola je detailně rozdělena podle toho, jak si odpovídají různé prostředky řecké a slovanské. V disertaci Angelovové je obsažen materiál bohatý a velmi rozmanitý, ale je zpracován velmi roztříštěně, atomizovaně, a je utříděn podle vnějších kritérií. Např. v poslední kapitole je I. část rozdělena na dva oddíly: A. co odpovídá v stsl. textu řeckému PPs a B. co odpovídá řeckým participiím minulým; první z těchto oddílů je pak vnitřně rozčleněn podle odpovídajícího prostředku staroslověnského, tedy 1. stsl. PPs, 2. stsl. PPt atd. Kromě toho autorka velmi často postupuje tak, že uvádí pouhý dokladový materiál; pod mnoha jednotlivými záhlavími najdeme jen několik příkladů — vždy řecky i staroslověnsky — už bez jakékoli doprovodní poznámky nebo jsou nanejvýš připojeny drobné, povšechně formulované zmínky o frekvenci některých typů nebo o překladové kvalitě jednotlivých dokladů. Chybí tu tedy výklad a hodnocení. Angelovová přistupuje ke svému tématu vlastně nikoli z hlediska staroslověnině, nýbrž z hlediska řečtiny. Při zkoumání stsl. skladby je ovšem třeba k řeckým předlohám přihlížet, ale chceme-li poznat a vyložit stav staroslověnský, jeho specifčnost a jeho zákonitosti, nemůžeme být východiskem řečtina, nemůžeme stsl. prostředky posuzovat pouze z hlediska jejich shody nebo neshody s řeckou předlohou a beze zření k jejich funkci a místu v systému staroslověnině samé. Práce, která má systematicky pojednat o syntaxi participií v staroslověnině, musí být tedy pojata zcela jinak než práce Angelovové. Musí vycházet ze staroslověnině a ukázat, které typy participiálních konstrukcí jsou v staroslověnině doloženy, jaký je jejich vztah mezi sebou navzájem a k jiným jazykovým prostředkům, a musí konečně zasadit takto pojatý obraz stsl. participiálních vazeb do širších souvislostí slovanských. Disertace Angelovové tyto požadavky nespĺňuje. Představuje vlastně materiálový příspěvek k řecko-staroslověnské překladové technice.

Podobně jako Angelovová, tj. z hlediska překladové techniky, zpracoval už v r. 1877 syntax participií v Ostromirově evangeliáři Th. Forssmann v práci *Die Übertragung der griechischen Partizipialconstruktionen in dem Ostromir'schen Evangelium* (program protestantského gymnasia v Štrasburku na šk. r. 1877—1878). Jeho studie stojí po některých stránkách metodicky dokonce nad pozdější prací Angelovové. Není tak mechanicky roztříštěna a přihlíží místy i k srovnávacím souvislostem slovanským a indoevropským. Na druhé straně však přece jen často zanedbává kontext, v němž stsl. participium stojí, a srovnává je s řeckou předlohou samo, vytrženě z větné souvislosti a bez ohledu na jeho funkci. Jeho materiál je kromě toho omezen na Ostromirův evangeliář.

Ani jednu z uvedených prací — přes bohatství materiálu v nich obsaženého — za soustavné prozkoumání stsl. participiálních konstrukcí tedy považovat nelze.

4 Má práce je založena na dokladovém materiálu, který jsem získal četbou a excerpací staroslověnských památek. Excerpoval jsem především památky kanonické: Z, M, A, S, PsSin, Euch, Cloz a Supr. Popis a výklad právě jejich stavu tvoří vlastní obsah mé práce. Kromě excerpce dokladů s participií jsem ze všech uvedených památek zachycoval výběrově i doklady na prostředky konkurující participiálním vazbám. K dokladům z památek, které byly přeloženy z řečtiny, vypsals jsem i znění řecké předlohy: k evangelíím podle Sodenova vydání řeckého Nového zákona, k žaltáři podle Rahlfsova řeckého vydání bible, ke Cloz podle řeckého textu uveřejněného v Dostálově edici této památky, k Euch podle řeckých předloh publikovaných spolu se stsl. textem ve vydání Frčkově a k Supr konečně podle řeckých pramenů, jejichž seznam obsahuje Meyerův slovník k této památce; řeckou předlohu mnoha dokladů ze Supr jsem excerpoval nikoli přímo z řeckých pramenů nebo z jejich edic, nýbrž z lístkového materiálu kanceláře pro staroslověnský slovník při Slovanském ústavu ČSAV, který mi byl laskavě zapůjčen. O lístkový materiál kanceláře pro stsl. slovník se dále opírám i v jiných případech, např. u vět s *ěže* apod.; vždycky to na příslušném místě uvádím.

K zapojení stsl. typů do širších souvislostí vývojových i srovnávacích mi slouží doklady, které jsem získal při četbě církevněslovanských památek nekanonických (jako jsou KL, ŽK, ŽM a další podle Weingartovy—Kurzovy chrestomatie). Pro češtinu jsem k biblickým dokladům staroslověnským vypsals paralelní místa z bible Kralické a provedl jsem úplnou excerpaci staročeského evangeliáře Čtenie zimního času a výběrovou excerpaci OtcB a Bruncv. z Baw. Z památek ruských jsem úplně vyexcerpoval Ruskou pravdu podle Synodálního I. opisu a Slovo o polku Iгореve. Výběrově jsem excerpoval další památky podle Obnorského—Barchudarovovy čítanky z dějin ruského jazyka. Další srovnávací slovanský materiál jsem získal z příruček a speciálních studií, které vždy u každého přejatého dokladu cituji a jejichž úplný výčet je obsažen v seznamu literatury na konci této práce.

Všechny doklady zapsané v mých pramenech cyrilicí nebo azbukou cituji z technických důvodů v přepise latinkou. I když se tak setřou některé pravopisné a hláskoslovné jemnosti, je to myslím pro práci syntaktickou postup dobře možný.

5 Co se týče vnitřního členění látky, nebyla dosud pro staroslověňštinu vytvořena nějaká obecně přijatá systematická klasifikace všech typů participiálních vazeb.

V mluvnicích staroslověňštiny ovšem pozornost participiálním konstrukcím věnována byla, zaměřovala se však spíše jen k popisu některých charakteristických obrátů. Tak např. již v Dobrovského *Institutiones* jsou skladbě participií věnovány dva paragrafy (§ 50 a § 51): v prvním jsou uvedeny vazby participií u sloves jako *viděti*, *mněti*... (akuzativní i nominativní), v druhém participiální obraty spojené s určitým slovesem pomocí *i* (2. vyd. 1852, str. 646—648).

Podobně výběrový, ilustrativní, eventuálně diferenční ráz mají poznámky ke

skladbě stsl. participií, obsažené v řadě mluvnic pozdějších, jako jsou třeba N. K. Grunského *Lekcii* (154—157), J. Łosie *Gramatyka starosłowiańska* (188—192), A. Vaillanta *Manuel du vieux slave* (rus. překlad *Rukovodstvo* 395—397), S. D. Nikiforova *Staroslavjanskij jazyk* (89 a 93) aj.

Celkový, i když jen zcela stručný přehled participiálních konstrukcí je podán v Kulbakinově—Havránkové *Mluvnici jazyka staroslověnského* (192—193). Rozlišuje se v ní adverbální užití participií, které se vyvinulo z funkce doplňkové, a atributivní užití participií, do něhož se tu zahrnuje i dativ absolutní a akuzativ s participiem.

Nejsystematičtější je pojednání V. Vondráka (založené na starší klasifikaci Miklošičově), který dělí participia podle funkcí na atributivní, apozitivní (mohou být rozvedena spojkovou větou; počítá k nim i dat. absol.) a predikativní (u slovesa *býti*, u interrogativních zájmen a u sloves smyslového vnímání) (*Altksl. Gram.* 1912, 607—610).

Jak je vidět z uvedeného přehledu, není ani v nejuplnějších a nejpodrobnějších popisech, jako třeba u Vondráka, provedeno třídění stsl. participiálních vazeb podle jednotného hlediska, nýbrž smíšeně podle kritérií několika.

Aby byla zachována jednotnost třídícího hlediska, bylo by možno dělit participia např. zásadně podle jejich platnosti slovně druhové. Tak lze rozlišovat na jedné straně participia (slovesně) adjektivní, na druhé straně pak participia substantivizovaná (substantivní). Druhým dělidlím, podle něhož by bylo možno roztřídit participiální vazby, by mohla být jejich syntaktická funkce, členská platnost ve větě. Kombinací těchto dvou hledisek by vznikla složitá systematika s hierarchicky uspořádanými oddíly a pododdíly. Takováto klasifikace by byla logicky přesná a důsledná. Přesto se jí ve své práci nedržím. Chtěl jsem se totiž vyhnout schematické síti hierarchicky uspořádaných oddílů a pododdílů; místo toho uvádím bez takového hierarchického podřaďování jednotlivé typy participiálních vazeb prostě vedle sebe (v jednotlivých samostatných kapitolách). Za typ pokládám vždy soubor takových vazeb, které jsou vnitřně spjaty a od jiných vazeb odlišeny nějakými charakteristickými rysy významovými i příznaky výrazovými.

Dalším důvodem, proč se nepřidržím uvedené klasifikace, je častá spornost a nejasnost toho, jakým větným členem participium v tom nebo onom obratu je. Právě o participiích platí více než o kterémkoli jiném prostředku slova Knabova, že v syntaxi (rozuměj v syntaxi historické) jde většinou o veličiny nevyhraněné, o jakési „mezijevy“, neboť při postupném a pomalém vývoji jazyka prostředky (a hlavně jejich funkce) staré i nové koexistují; stanovit přesně, představuje-li stav doložený v památkách staršího jazyka význam ještě starý nebo už nový, je podle něho objektivně nemožné (Vopr. jazykoznanija 1956, č. 1, str. 78). I když Knabovu skepsi nesdílím plně, přece jen pokládám jeho poukaz na metodické potíže při interpretaci jevů ze starých jazyků v podstatě za správný a výstižný. Jednoznačnému zařazení podle větně členské platnosti se často vymykají zvláště participia. Většina jejich

historicky dosvědčených typů se totiž vyvinula z původních nominálních vět, které se po ztrátě větné platnosti vřazovaly do vět, s nimiž v kontextu sousedily, způsoby velmi rozmanitými. Z toho důvodu nejsou dokonce ani pro současné jazyky názory na jejich funkci a členskou platnost zcela jednotné.

S touto vlastností participií souvisí dále to, že kromě dokladů, které tvoří jasné a vyhraněné jádro jednotlivých typů participiálních konstrukcí, existuje i řada případů méně jasných, méně nesporných, tvořících přechod k jiným typům, případně i nejednoznačných, nabízejících interpretaci několikerou. Je to ostatně jev, na nějž se naráží při pokusu o klasifikaci a utřídění kteréhokoli jazykového prostředku. Podobné okrajové doklady ze své práce nevyklučuji, nýbrž je vždy u každého typu uvádím a snažím se vysledovat plynulé přechody mezi jednotlivými typy.

Rozvržení látky do kapitol, z nichž každá by zachytila vždy jeden charakteristický typ stsl. participiálních konstrukcí, je v mé práci provedeno takto: 1. substantivizovaná participia, 2. atributivní participia, 3. dativ absolutní, 4. participium s akuzativem, 5. participium s nominativem po některých slovesích, 6. přísudkové participium se slovesem *byti*, 7. přísudková participia samostatná, 8. přísudková participia po relativech, interrogativech a spojkách, 9. absolutní nominativ, 10. participia v absolutních vazbách neosobních, 11. participia ve funkci přechodníkového určení.

Sled kapitol byl zvolen tak, aby pokud možno vyhovoval celkové linii výkladu. Participia jako útvar (ze slovně druhového hlediska) povahy adjektivní se mohou substantivizovat a v této své podobě (v staroslověnštině velmi časté) se zřetelně odlišují od ostatních typů vlastně participiálních vazeb. Abych je z celého jejich komplexu vydělil, postavil jsem je na první místo. Výhoda tohoto postupu je dále v tom, že tak první kapitola dobře navazuje na druhou, protože substantivizovaná participia mají řadu styčných ploch s participii atributivními (viz § 6 a § 29), jimiž logicky musí začít pojednání o ostatních, to jest adjektivních, participiálních konstrukcích. Následující dvě kapitoly pak obsahují případy, které představují vlastně určitou specifikaci kapitoly druhé: vazby dativu absolutního a akuzativu s participiem jsou jen zvláštní druhy participií predikativně atributivních (doplňkových). Dativ absolutní je uveden před akuzativem s participiem proto, že ve výkladové linii představuje jakousi „slepu uličku“, na kterou žádný další typ bezprostředně nenavazuje. Zato akuzativ s participiem je s následujícími po něm nominativními participii po některých slovesích spjat přímo organicky; jistou část těchto případů představují participiální obraty po týchž pasívních slovesích smyslového vnímání a duševní činnosti, která v aktivní podobě mají vazbu akuzativní (tedy *obrěte ja ležešto* × *obrěte se imošti*). Většinou sem zahrnuji tzv. slovesa „významem neplná“ nebo „polospony“, jako třeba *javiti se* nebo slovesa *fázová* apod. Zvláštním případem sloves „významem neplných“ pak je vlastně sloveso *byti*, v němž je míra potlačení jeho věcně významové stránky, míra abstrakce maximální, které je tedy už „úplnou“ sponou. Proto je jeho spojení s participiem věnována kapitola bezprostředně následující. V tomto

případě však už participium nemá funkci doplňku, nýbrž jmenné části sponově jmenného přísudku. A je proto zcela logické, že následuje kapitola o participiu ve funkci samostatného přísudku; pojednání o participiu ve vnitřně příbuzných funkcích sponově jmenného a čistě jmenného přísudku tak stojí v těsném sousedství. Pořadí kapitol představuje tedy dosud více méně plynulou škálu funkcí, vyznačenou jako krajními mezníky funkcí přívlastkovou na jedné straně a funkcí přísudkovou na straně druhé. Další kapitoly pak pojednávají o zvláštních typech participia ve funkci přísudku, ale už jen „sekundárního“. Nejzřejmější je predikující ráz participií po relativech, interrogativech a spojkách; „sekundárnost“ přísudkové funkce participií je tu dána jejich omezeností na obraty, v nichž mají společný podmět s přísudkovým slovesem. Další dva typy — absolutní nominativ a participia v absolutních vazbách neosobních — jsou vnitřně příbuzné tím, že nemají společný podmět s přísudkovým slovesem, nýbrž podmět jiný; v prvním z nich je onen jiný podmět konkrétní, v druhém je všeobecný nebo neurčitý. Tyto typy jsou přísudkově „sekundární“ svou sémantickou vázaností k sousední větě slovesné, neboť mají význam blízký vedlejší větě příslovečné (různých konkrétních odstínů) a vytvářejí tak se slovesnou větou jakousi souvětňnou jednotku. U participií přechodníkových konečně se jejich predikující ráz projevuje mezi uvedenými typy nejméně výrazně. Jejich užití je vázáno i syntakticky (tj. stejně jako u participií po relativech) i sémanticky (tj. stejně jako u absolutního nominativu a absolutních vazeb neosobních). Některé doklady s přechodníkovými participii mají kromě toho značně blízko k participiím atributivním. Kruh se tak uzavírá a výklad (adjektivně) participiálních typů se vrací tam, odkud vyšel.

Naznačené pořadí kapitol je motivováno důvody pracovními a není ovšem jediným možným řešením, protože vztahy mezi různými typy participiálních konstrukcí se nevyčerpávají obrazem, který jsem tu jen zhruba a ve stručnosti nastínil; jsou ve skutečnosti mnohem bohatší a styčné plochy se projevují i mezi typy, které v mém uspořádání kapitol spolu nesousedí. Tyto souvislosti se v každé kapitole snažím zachytit, abych podal výrazové bohatství zkoumaných jazykových prostředků pokud možno nezkresleně, v jeho úplnosti a bez ochuzujícího zjednodušení pouze na případy typově vyhraněné.